

Majda Turkić, Bernard Harbaš

SPOMENICI I NJIHOVO OZNAČAVANJE TERITORIJE I(LI) KAKO BRANITI IDENTITETE

Sažetak: Identitet se može posmatrati kroz više relacija i definicija. Jedna od njih je historijska relacija kroz osjećaj zajedničke pripadnosti istoj naciji ili određenoj grupi i bliskost koja se tim pripadanjem gradi i njeguje. Iz te relacije proizlazi narativ etničkog, vjerskog, kulturnog i prostornog zajedništva koji se često javno demonstrira ili široko primjenjuje u korist ekonomskog, političkog i nacionalnog osnaživanja. Druga relacija je fizičko pripadanje određenom prostoru, tj. prostornost identiteta koji kreira privid solidarnosti i prostorne pripadnosti, odnosno povezanosti sa članovima istog subjekta. Unutar te prostornosti, centralnu ulogu ima grad i njegova simbolika kulturnih, vjerskih i ekonomskih objekata. Takvo pitanje prava na grad postaje centralno da bi se razumjela (zlo)upotreba infrastrukturnih objekata ili historijskih simbola u kontekstu konstruisanja identiteta i kontrolisanja nacionalnih težnji. Također, služi za (re)kreiranje željenih kolektivnih identiteta mijenjanjem kolektivne svijesti.

Ključne riječi: Identitet, spomenici, prostornost, grad

Identitet kroz historiju se određivao stvaranjem osjećaja pripadnosti nekoj grupaciji ili ideji. Kao nacionalni ili religijski, identitet se formirao kao relacija prema skupu simbola čiji je cilj bio da čuva svetost entiteta oko kojeg se okuplja i sa kojim se poistovjećuje. Međutim, zašto je simbol toliko

važan i odakle potiče njegova magnetna sila koja privlači k sebi članove „iste“ grupe. Identitet se definirao kao relacija prema prošlosti i to kao osjećaj da postoji zajedničko porijeklo. Zajedničko porijeklo je značilo da je nekada postojala genetska veza između današnjih pripadnika iste nacije. Održavati naciju znači vršiti stalnu regeneraciju te davno izgubljene genetske veze. Osnaživanje nacionalnog osjećaja predstavlja također prisjećanje se na tzv. davnu krvnosrodničku bliskost članova iste porodice ili plemena. Isto tako, nacionalni identitet podsjeća na to da se kroz historiju, društveni razvoj, smjenu različitih društveno-ekonomskih poredaka ta prvobitna blizina izgubila i da ju je potrebno vratiti. Nacija je blizina, toplina i sigurnost i osjećaj da se neko nalazi na svome. Identiteti se čuvaju „brigom“ i pažnjom koja se ogleda u stalnom regenerisanju narativa o porijeklu ili politikom sjećanja. Drugim riječima, za identitet nije bilo važno samo da se javno pokaže, nego i da ga se očuva od neprijatelja koji se vidi u globalizaciji, moćnim i asimilatorski orijentisanim susjedima, političkim i ekonomskim kolonizatorima. U praksi čuvanja identiteta među članovima koji su se poistovjećivali sa zajedničkom idejom, skupom simbola ili zajedničkim porijeklom jačao je osjećaj solidarnosti. Drugim riječima, za osnaživanje identiteta potreban je bio Drugi koji će biti prijatna, ali, isto tako, i nemilitantni drugi, koji će samo potvrditi postojanje neke grupe. Stoga nas to to navodi na zaključak da identitet nije samo duhovna ili kulturološka odrednica nego je vezana za pojam prostora. Iako se danas ali i kroz historiju pamte razne nomadske grupacije, identitet je ostalo stvar prostornosti. Da bi postojao nacionalni identitet, morala je postojati i država sa svojim utvrđenim granicama. Iako su današnje države, posebno zapadnog svijeta, multinacionalne, to ne znači da prostor i dalje ne igra važnu ulogu u očuvanju identiteta. U mnogim velikim gradovima zapadnog svijeta živi veliki broj pripadnika etničkih i rasnih manjina, migrantskog stanovništva koji svoje identitete afirmiraju živeći u određenim područjima grada, među pripadnicima vlastite grupe. Kulturni šok, nesposobnost da se suoče sa izazovima nove sredine, kao i nametnuti osjećaj inferiornosti homogenizira migrantsko stanovništvo ponovo u jedan i isti teritorij. Dok domaće stanovništvo ili starosjedioci, smatrajući sebe isključivim vlasnicima teritorija na koji je došlo migrantsko stanovništvo, gledaju na doseljenike kao uljeze, jer „ne polažu historijsko pravo“ na njihov teritorij, kod doseljeničkog stanovništva zbog nesnalaženja u novoj sredini, nejednake primjene prava, nepoznavanje jezika i kulture se stvara snažan otpor prema novoj sredini i osnaživanje solidarnosti

među pripadnicima iste grupe. To nas navodi na zaključak da prostori grada nisu opći i nedefinisani, nego posebni i prilično vezeni za identitet. Svaki grad ima svoja identitetska mjesta. Ključna mjesta za očuvanje identiteta su spomenici, trgovi te kulturne ustanove poput muzeja. Međutim, grad čine i drugi infrastrukturni dijelovi koji proizvode identitete. Recimo autobuske i metro-stanice govore o klasnom identitetu i društvenom statusu. U velikom gradovima korištenje prevoza od doma do radnog mjesta pokazuje pripadnost određenom društvenom sloju. Korištenje javnog prevoza podrazumijeva pripadanje nižoj i srednjoj društvenoj klasi, dok upotreba automobila je karakteristična za pripadnike višeg društvenog sloja. Nije riječ samo o tome da javna i privatna sredstava za prevoz utemeljuju klasne podjele, nego i o tome da procesu čekanja i kontrole vremena određuju pripadnost određenoj društvenoj klasi. Viši društveni slojevi upotrebom privatnog automobila pokazuju da oni upravljaju vremenom, dok sam proces čekanja na autobuskim i metro-stanicama pokazuje da pojedinci pripadaju nižim društvenim slojevima, jer neko drugi upravlja njihovim vremenom. O ovome piše Joe Moran u svom djelu *Čitanja svakodnevnice*. On ukazuje da, pored tih tzv. ključnih dijelova svakog grada, postoje i neka vrsta „ne-mjesta“ koja također igraju bitnu uloga za pokazivanje pripadnosti određenom društvenom sloju.¹

Naime, grad je oduvijek imao ključna odredišta ili mjesta poput trgova, starijih gradskih četvrti, dijelove koji su ocrtani spomenicima i koja su objašnjavala njegovu prošlost, ali isto tako i odnos grada prema historiji. Spomenik čuva identitet stanovnika grada, jer ima totemističku funkciju koja se ogleda u okupljanju stanovnika i njihovom podsticanju na sjećanje. Spomenik ocrtava granicu i pokazuje kome pripada teritorij. Imati spomenik znači obnavljati historiju ili stalno podsjećati na određenu historijsku ličnost ili događaj i time osnaživati solidarnost njegovih stanovnika. Spomenik ima za cilj „brendiranje“ grada, jer grad bez „kulture“ i „prošlosti“ nema svoj identitet, posebnost i granicu. Spomenik ima asimilatorsku ulogu, jer prisvaja historiju, kao što je to slučaj spomenika Aleksandru Makedonskom u Skoplju. Spomenik je stvaranje ili konstruiranje sjećanja i to ne na neki posebni događaj, već na posebnost samog naroda. Kroz gradnju spomenika narod potvrđuje svoj identitet šaljući poruku drugima da posjeduje historiju. U prostorima koja prolaze kroz transformaciju iz jednog u drugi politički poredak, spomenici postaju ključna mjesta pokazivanja političkog prevrata. Taj proces ne pokazuje

1 Moran, Dž. (2011), *Čitanje svakodnevnice*. Beograd: XX vek.

samo političnost nego i vremenitost prostornosti i materijalnosti. Spomenik ima odnos prema prošlom vremenu, jer se njime obnavlja ili potvrđuje historiju nekog naroda. Bez obzira što predstavlja neku historijsku ličnost ili događaj, spomenik proizvodi budućnost u onom momentu kada se raskida sa nekom starom politikom (poput raskida sa socijalizmom na ex-jugoslovenskim prostorima) i uspostavlja nova politika orijentisana prema budućnosti a to se pokazuje postavljanjem novih spomenika. To se posebno odnosi na zemlje istočne i jugoistočne Evrope, gdje je tokom 90-ih došlo do radikalne promjene političkih režima. Promjena koja je nastala ogledala se kroz perspektivu koja je na komunistički režim gledala kao nešto efemerno i zastarjelo a na njegove spomenike kao na nešto što treba odbaciti, jer podsjećaju na taj režim. Postavljanjem novih i uklanjanjem ili uništavanjem starih spomenika postavljala se granica prema prošlom razdoblju. Drugim riječima, spomenik je i vremenska kategorija jer u sebi sintetizira vrijeme. Ako novouspostavljeni režim postavlja spomenik, onda on simbolizira politiku otvaranja prema budućnosti i raskida sa prošlošću. Drugim riječima, to je uspostavljanje granice prema prošlom i drugačijem. Kao što Andrew Benjamin piše: „memorijal utiče na istorijske neprekidnosti. Bila to neprekidna istorija nacije, pojedinačnog grada, ili gradskog jezgra, memorijal ili memorijalno uvek nastoji da uključi. Ponovno pisanje istorije poklanjanjem istorije onom isključenom, pa čak i pisanjem istorije o onima koji su bili zapostavljeni, stvara celovitu istoriju kad se ti momenti obnavljanja upišu u neraščlanjenu (i neraščlanjenosti sklonu) nacionalnu ili lokalnu istoriju.“²

Strukturnu i morfološku odliku grada Lefebvre (1996) i Dovey (2008) argumentiraju kao reflektiranje ravnoteže između socijalnih težnji i date realnosti, scena na kojoj se odigravaju kulturno-socijalno-političke promjene, a koje kreiraju identiteti i ideologije. Čovjekovo nastojanje da restrukturira sopstvo i ličnu egzistenciju unutar jednog prostora govori u prilog stremnjama za slobodom prostora u kome želi da se reafirmiše. Pravo na vlastitu afirmaciju utemeljeno je, prema Lefebvreu, u principima kolektivnog prava na grad. To prema Parku znači da čovjek stvara svijet u kojem je osuđen da živi pri čemu direktno i indirektno kroz izgradnju grada remodelira i samog sebe, čime nastaju međusobni ili bilateralni odnosi određenja.³ Ako nastavimo sa

2 Bendžamin, E. (2011), *Filozofija arhitekture*, Clio, Beograd, str. 146.

3 Park B. (1967), *On social Control and Collective Behaviour*, Chicago: Chicago University Press, str. 33.

logikom Parkove misli, onda Harveyeva interpretacija o kolektivnom *pravu na grad* dobija veći smisao da se unutrašnjost duha kolektiva očituje u vanjštini grada i njegove arhitekture. Ideja o tipu i kvalitetama grada koje želimo da konstruiramo ukazuje na naše unutrašnje karakteristike i kvalitete, način na koji promišljamo i živimo u prostoru. Socijalne i društvene vrijednosti postaju standardi gradnje, a lične i kolektivne žudnje ogledalo grada i prostora u kome se egzistira. Tako *pravo na grad* postaje egzistencijalno pitanje ekvivalentno onim o ljudskim pravima i suštinski predstavlja zahtjev za ekonomskim, kulturnim, političkim dobrima i kvalitetu života.⁴ (Vujović, 1982: 129)

Ipak, odnos između kolektivnog prava na grad i njegove imaginarne slike stavljeni su u koliziju. Korištenje prostora unutar grada postaje prečesto individualno i privatno. Harvey u svojoj kritici govori o oduzimanju kolektivnog prava od strane kapitalističke mašine, iznimnog bogatstva koje na radikalna način mijenja, obnavlja i prilagođava gradove - gdje je urbanizacija uvijek bila svojevrstan klasni fenomen (Harvey, 2013:26-27). Ovaj obrazac manjka kolektivnog prava ili ostvarivanje prava manjima na grad može se upotrijebiti kao obrazac da se primijeni na tumačenje konteksta korištenja prostora i prostornosti od strane vladajućih politika u korist ostvarivanja ideoloških ideja. Jedan od takvih primjera jeste gradnja i strateško postavljanje spomenika unutar određenog prostora. U javnom prostoru spomenici uzimaju pluralističke uloge koje uključuju obilježavanje teritorija ili gubitak njenih obilježja; elaboraciju originalnog narativa populacije koja pripada tom području ili datoj generacijskoj translaciji, demonstriranje moći ili stvaranje iluzije da je izgrađeno nešto što će trajati zauvijek, da provocira ili odbija drugog (Dragičević Šešić, 2011: 33). Gradnja spomenika re-kreira željeni kolektivni identitet mijenjanjem kolektivne svijesti, služeći političkoj promociji ili demonstriranju vlasti i njene snage. Kodrnja i Slapšak identificiraju nekoliko modela teritorijalnog obilježavanja korištenjem spomenika tokom postsocijalističkog perioda i to model kreiranja antikulture, model stvaranja nove kulture ili kulturalizacija i model kontra-kulture. Prvi model analizira gradnju spomenika u cilju zauzimanja i obilježavanja teritorije, rušenja, ignoriranja ili provociranja. Drugi model objašnjava gradnju spomenika u svrhu kreiranja novih identiteta i održavanja određenih kulturnih vrijednosti, dok posljednji kreira određeni kontekstualni okvir u kome se odbacuje ili negira vlastita kultura.

4 Vujović, S. (1982), *Grad i društvo*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, str. 129.

Moderne geografije koristimo kao platformu za razvijanje diskursa i razumijevanja narativa prvog tipa modela [zlo]upotrebe spomenika kao alata za obilježavanje teritorije. One (moderne geografije) su omogućile kritičko promatranje znakova i formi unutar prostora, tj. prostornost u svojoj materijalnoj pojavnosti. U okviru modernih geografija socijalne teorije otkrivaju funkciju moći i nadzora koji kreiraju prividno čist i nevin prostor, te neevidentne funkcije prostora da od nas sakriva posljedice ideologija i politika. (Edward Soja, 2013) Semiotika i kulturne geografije, koristeći različita načela, spomenike obilježavaju kao alate za ostvarivanje socijalnih normi, reda i vlasti. Ipak, geografije se bave pitanjima elita i determinisanjem spomenika kao elitističkih alata dok semiotika zastupa šire stajalište. Njena metodologija se zasniva na argumentaciji *selektivne memorije* (Violi 2014) kao sredstva za ostvarenje političkih ciljeva, ili *djelimičnom vidu* gdje se pažnja fokusira na selektivnu historiju dok se druga sakriva ili briše.⁵

Ako su spomenici forme ili znakovi koje nose određenu kontekstualnu poruku, onda poruka postaje jednako važna koliko i kontekst. Ukoliko se oba upotrijebe u svrhu ideološke zamisli, onda je njena poruka snažnija. Milenijumski križ iznad Mostara nosi političku i ideološku poruku. Analogija političkog čina gradnje simbola iznad jednog grada ocrtana je u djelu Monument i mit Davida Harvija u osvrtu na gradnju Bazilike Svetog Srca (*Sacre Coeur*) na Montmartreu iznad Pariza. Slično kao i Milenijumski križ, Bazilika je izgrađena kao reakcionarni čin ultra Rimokatoličke crkve na događaje socijalističke revolucije Pariške komune i 'dekadencije morala' utjelovljenom u vladavini prvog izabranog predsjednika Francuske, a posljednjeg monarha, Napoleona III. Izgrađena na Mortmartreu, Bazilika dominira nebom Pariza i može se vidjeti iz svake njegove ulice, buržoazijsko-elitističke ili pariških geta. Tokom njene konstrukcije socio-revolucionarni pokret građanskog Pariza i njegove pristalice smatrali su njenu gradnju činom ponovnog buđenja monarhije za koju su, kako Harvey objašnjava, smatrali da je nestala. I danas se Bazilika smatra političkim činom i provokacijom na raniji građanski rat. (Harvey, 1979) Slično je i Milenijumski križ kao objekat postavljen iznad Mostara na najvišoj tački sa ciljem vizualne dominacije iz svakog ugla ili ulice grada, a kao i Bazilika, služi kao ideološki konstrukt ili znak obilježavanja prostora.

Oslanjajući se na Ekovu interpretaciju savremenih umjetničkih djela, istovjetno načelo možemo koristiti za tumačenju spomenika kao formi ili

5 Eco, U. (1976), *A Theory of Semiotics*, Indiana University Press, Bloomington, str. 289-290.

znakova. Semiotika ima ulogu da razumijemo relativiziranje ili subjektivizaciju tekstualne strategije koja biva ugrađena u spomenik i tumačenje posmatrača koji se izgrađuje u procesu posmatranja i difuzije misli. Eko smatra da savremena djela pružaju mogućnost primateljima da intimno interpretiraju znakove, djela i forme, stvarajući nove upotrebne mogućnosti. Primatelji propituju određena svojstva ili kodove koji su nosioci *efekta odstupanja*⁶ ne uklapajući se u date ranije normative.

Svaki spomenik je tako otvoren za komunikaciju i promatračevu interpretaciju i on ga u svojstvu kôda analizira, dajući mu određeno značenje. Milenijski križ iznad Mostara pruža mogućnosti za svakodnevno posmatranje njegovog oblika te reinterpretacije kôda kojeg nosi u sebi. Da li je naša svijest procesorska koja obrađuje kodove na sebi svojstven način, ili je riječ o kolektivnom dekodiranju radi distribucije recipijentima?

MONUMENTS AND THEIR MARKING OF THE TERRITORY AND (OR) HOW TO DEFEND IDENTITIES

SUMMARY

Identity is capable of being observed and defined through several unique characteristics, affiliations, or social roles. The most common denominator involves having a sense of belonging to the same nation or community sharing common historical threads, based on a (perceived) sense of inclusivity, nurtured and perpetuated through the feeling of connectedness to common past events.

Arising from such perceptions is the narrative of ethnic, religious, cultural, and multidimensional community, often publicly displayed or widely used in favor of economic, political, and national empowerment.

Another type of self-identification relates to the perception of belonging to a physical place, which embeds the appearance of solidarity and physical space sharing with others in the same vicinity.

Within this physical area, the central role is played by the city and its symbolism of cultural, religious, and economic objects. Thus, the question of

6 Eco, U. (1973), *Kultura, informacija, komunikacija*, Nolit, Beograd, str. 207.

the “right to the city” becomes central to comprehending the malicious (use) of infrastructural facilities or historical symbols in the context of constructing one’s identity and controlling national aspirations, also serving to re-design desired collective identities through the change/manipulation of collective consciousness.

Keywords: Identity, monuments, spatiality, city

Literatura

- Bendžamin, E. (2011), *Filozofija arhitekture*. Beograd: Clio.
- Eco, U. (1973), *Kultura, informacija, komunikacija*. Beograd: Nolit.
- Eco, U. (1976), *A Theory of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press.
- Dragičević Šešić, M. (2011), Cultural policies, identities and monument building in Southeastern Europe, in: Aldo Milohnić and Nada Švob Đokić (eds.), *Cultural Transitions in South Eastern Europe, Cultural Identity Politics in the (Post-) Transitional Societies*. Institute for International Relations. Zagreb: 31–46.
- Kodrnja, J., Savić, S. and Slapšak, S. (eds.) (2010), *Kultura, rod, identitet*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja
- Lefebvre, H. (1996), *Writings on Cities*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Moran, Dž. (2011), *Čitanje svakodnevnice*. Beograd: XX vek
- Dovey, K. (2008), *Framing Places: Mediating Power in Built Form*. London/New York: Routledge.
- Harvey D. (1979), *Monuments and Myth*. *Annals of the Association of American Geographers*. Vol 69 (3)
- Park B. *On social Control and Collective Behaviour*, Chicago: Chicago University Press, 1967:3
- Violi, P. (2014), *Paesaggi della Memoria. Il Trauma, lo Spazio, la Storia*. Milan: Bompiani.
- Vujović, S. (1982), *Grad i društvo*, Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije